

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան
Պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
G.mkrtumyan@ysu.am

**ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԴԱՍԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ԴՐՈՎՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (8-9-ԴԴ ԴԴ.)**

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. նախարարական դասի արտագաղթ, պետականության անկում, հայ գաղթականություն, գերեվարություններ, ծանր տնտեսական վիճակ, իրավունքներից զրկում, երկպառակչական պատերազմ, արաբական ցեղերի բնակեցում:

Ключевые слова и выражения: эмиграция княжеского класса, падение государственности, армянские беженцы, пленения, тяжёлое экономическое положение, лишение прав, междоусобная война, заселение арабских племён.

Key words and expressions: emigration of princely, fall of statehood, Armenian emigrants, captives, difficult economic situation, deprivation of rights, bipartisan war, accommodation of Arab tribes.

Հայ նախարարական դասի արտագաղթը, որն ընդհանրապես համարվում է հայ ժողովրդի արտագաղթի սկիզբը, սկսվել է դեռևս Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո՝ 4-րդ դարում, երբ 387 թ. Հայաստանը բաժանվեց Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: Այս շրջանում Արշակունյաց տոհմի ներկայացուցիչները մեծ ազդեցություն ունեին Կ. Պոլսի բյուզանդական արքունիքում¹:

Արդեն 5-րդ դարում հայ նախարարական դասը իր զինվորական գնդերով մասնակցում էր Սասանյան Պարսկաստանի թշնամիների դեմ պայքարին, օտար երկրներում ծառայության մեջ գտնվելը մշտական երևույթ դարձավ հայկական հեծելազորի համար, որին պարսիկ մոգերը ձգտում էին դավանափոխ անել: Իսկ 6-րդ դարում էլ հայ ազնվականներն ու հոգևորականությունը հաճախ էին դիմում բյուզանդական արքունիքին՝ սատարելու իրենց՝ պայքարելու Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Հայ նախարարներն ու հոգևորականներն, որոնց թիվն հասնում էր մի քանի

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1997, էջ 245:

հարյուրի, մեծ շուքով էին ընդունվում կայսեր կողմից, իսկ Բյուզանդիայում գտնվող հայ նախարարները մտան իրենց գնդերով կայսրության զինվորական ծառայության մեջ²:

Ահա այս ժամանակաշրջանից է արդեն հստակորեն ուրվագծվում երկու հզոր տերությունների՝ Մասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության քաղաքականությունը Հայաստանում. պետականության բացակայության պայմաններում թուլացնել երկիրը և պարբերաբար այնտեղից դուրս բերել հայ նախարարական զինվորական գնդերը, նաև շատ դեպքերում դրանք կանխամտածված ձևով ոչնչացնելու նպատակով: Հայերի նկատմամբ այս քաղաքականությունը շարունակեց Մորիկ կայսրը (582-602), որի հայ նախարարական զինվորական ուժերը Հայաստանից դուրս հանելու և ոչնչացնելու ծրագիրը շարադրված է պարսից Խոսրով Բ (590-628) թագավորին գրած նամակում³:

Հայ նախարարները փորձում էին դիմագրավել կազմակերպվող մասսայական գործառնալիքները, սակայն կայսրությունը աներեր շարունակում էր իր որդեգրած քաղաքականությունը, որին հետևեց նաև Խոսրով Բ-ն: Վերջինս Հայաստանը ապառազմականացնելու նպատակով բազմաթիվ հայ նախարարական ընտանիքներ տեղահան արեց և բնակեցրեց Պարսկաստանում բարձր թռչակներ նշանակելով հայ նախարարներին և հաճախ հրավիրելով նրանց արքայական ճաշկերույթների:

Ըստ պատմաբան Լեոյի դիտարկման՝ հենց այս ժամանակաշրջանից (6-րդ դար) է սկսվում ձևավորվել հայ գաղթականությունը տարբեր երկրներում: Անդրադառնալով հայերի արտագաղթի պատճառներին, նա գրում է. «Ով իրեն ճնշված ու զրկված էր համարում հայրենի երկնքի տակ, պետական անկախությունից զրկված մի երկրում, զգում էր խեղճի, նախաձեռնության, կամքի ներկայություն⁴», հեռանում էր հայրենիքից դեպի օտար երկրներ՝ առաջնորդվելով հաճախ տնտեսական շահերով: Ըստ պատմաբանի՝ հայոց պատմությունը 6-րդ դարից այլևս միայն Հայաստանի պատմությունը չէր, այլ նաև «թափառիկ հայության»:

Հայ նախարարական դասի արտագաղթը մեծ չափերի հասավ հատկապես 8-րդ դարում՝ երբ Հայաստանը գտնվում էր Արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ: Այդ արտագաղթին նախորդել էին հայ բնակչության մասսայական գերեվարությունները դեռևս արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ, երբ 640-ական թվականներին

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր II, Երևան, 1984, էջ 258:

³ Պատմություն Սեբեոսի, Երևան, 1979, էջ 86:

⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, երկրորդ հատոր, Երևան, 1967, էջ 177:

արաբական ջոկատները հարձակվեցին Դվին քաղաքի վրա, և դիմադրության չհանդիպելով, սրի քաշեցին անգն քնակչությանը, որոնց թիվը հասնում էր մոտավորապես 12 հազարի և գերեվարեցին 35 հազար մարդու⁵: Այս թիվը իրոք վկայում է աղետի մեծության մասին, բայց, ըստ պատմաբանների, լիովին ճշգրիտ լինել չի կարող⁶: Դվին քաղաքին պատուհասած այս մեծ աղետն է հիշատակում 8-րդ դարի պատմագիր Ղևոնդը. «Քահանաները սարկավագներով ու պաշտոնյաներով հանդերձ ժպիրի և անողորմ թշնամիների սրով խողխողված էին:... Այլև գերյալների բազմությունը, ուստրերով և դուստրերով, նույն տազնապի, հեծության և հառաչանքի մեջ էր»⁷: 654թ. Հայաստանը և Վիրքը իրեն ենթարկելուց հետո Հաբիբ իբն Մասլամա գորավարը՝ Հայաստանը հսկող «անողորմ դահիճը», շարժվեց Հայաստան և վերջինիս կատարյալ հնազանդությունը ապահովելու միտումով հայ նշանավոր նախարարական տներից պատանդներ գերեվարեց, որոնց թիվը հասնում էր 1800-ի: Գերեվարվեցին հայ նախարարներ Գրիգոր Մամիկոնյանը և Սմբատ Բագրատունին: Ըստ 7-րդ դարի պատմագիր Սեբեոսի՝ Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին էլ ինքնակամ հետևեց այդ խմբին, հավանաբար Ասորիքի կուսակալ Մուավիային անձամբ ներկայանալու և հայ-արաբական հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, բայց «անդ մեռաւ Թեոդորոս Ռշտունեաց տէրն ... և մարմին նորա բերաւ ի գաւառ իւր և թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց»⁸:

Օմայյան խալիֆայության հաստատումից հետո Մուավիան (661-680) հատուկ հրովարտակով դիմեց հայերին՝ հպատակվելու և հարկ վճարելու համար: Հայ նախարարները Ներսես կաթողիկոսի (641-661) գլխավորությամբ համաձայնվեցին այդ պայմանին՝ իրենց պատանդներին խնդրելով խալիֆայից, որը մեծ պատիվներով Հայաստան ուղարկեց Սմբատ Բագրատունուն և Գրիգոր Մամիկոնյանին՝ վերջինիս նշանակելով Հայոց իշխանի պաշտոնում⁹:

8-րդ դարի սկզբին Խալիֆայությունը փորձեց իրագործել հայ նախարարական դասն իր հողատիրական ժառանգական իրավունքներից զրկելու, ոչնչացնելու և Հայաստանը արաբ գաղթականներով բնակեցնելու քաղաքականությունը, քանի որ հայ նախարարական-զինվորական դասն էր

⁵ Պատմություն Սեբեոսի, էջ 138:

⁶ Մելիք-Բախշյան Ս., Հայաստանը VII-IX դարերում, Երևան, 1968, էջ 39:

⁷ Ղևոնդ, Պատմություն, Երևան, 1982, էջ 22:

⁸ Պատմություն Սեբեոսի, էջ 174:

⁹ Ղևոնդ, Պատմություն, էջ 24:

Հայաստանը վերջնականապես նվաճելու հիմնական խոչընդոտը: 703 թ. Վարդանակերտ ավանի մոտ հայերը Սմբատ Բագրատունու զինավորությամբ պարտության մատնեցին արաբական ջոկատներին, և միայն Սահակ Չորավորեցի (677-703) կաթողիկոսի ջանքերի շնորհիվ Մուհամմադ իբն Մրվան զորավարը վրեժ չլուծեց հայերից այդ պարտության համար¹⁰: Սակայն հետագայում արաբական իշխանությունները առիթը բաց չթողեցին վրեժ լուծելու հայ նախարարներից. 705 թ. խաբեությամբ իր մոտ հավիթելով նախարարներին, արաբ զորավար Կասիմը բռնի կերպով զինաթափեց նրանց՝ ստիպելով մտնել Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիները, ապա հրկիզեց դրանք: Ղևոնդը գրում է. «նախարարս ազատացն եղին ի կապանս բանտի... և պահանջեցին ի նոցանէ բազում ոսկի և կշիռ արծաթոց»¹¹: Այս դեպքերին անդրադարձել են նաև արաբ պատմագիրները՝ անվանելով դեպքերի տարին «կրակի տարի», իսկ եկեղեցիները, որոնցում հավաքել էին հայ նախարարներին՝ «մուհտարիկա»¹² (վառվածներ): Հայ նախարարներին ոչնչացնելուց հետո արաբները տանջեցին ու չարչարեցին նաև նրանց ընտանիքների անդամներին, իսկ անպաշտպան մնացած ազնվականների մի մասին էլ քշեցին գերության: Առանձնապես տուժեցին Բագրատունի, Ամատունի, Արծրունի և մյուս նախարարական տները, և ըստ Ղևոնդի՝ «Յայն ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց ի տոհմէ նախարարաց՝ մատնէին որպէս զչխարս ի մեջ գայոց»¹³: Հետագայում Հայաստանում ոստիկան նշանակված Աբդ ալ Ազիզը (706-709) հատուկ հրովարտակով հայ նախարարներին կոչ արեց վերադառնալ Հայաստան և ստանձնել իրենց իրավունքները: Բացի Բյուզանդիա փախած նախարարներից, վերադարձան նաև Դամասկոս գերեվարված նախարարներն ու նրանց ժառանգները, որոնցից մեկն էր Վահան Գողթնացին, որը-գերեվարվել էր Դամասկոս և արքունի դիվանում դպիր էր աշխատում: Նա Հայաստան վերադարձավ Օմար Բ խալիֆայի (717-720) հրովարտակով, որը ներում էր շնորհել հայ գերիներին, հավանաբար Հովնան Օձնեցի (717-728) կաթողիկոսի միջնորդությամբ¹⁴:

8-րդ դարի 2-րդ կեսին արաբների հարկային քաղաքականությունը ծանրացավ Հայաստանում, 725 թ. Հարիս (հայ. Հերթ) ոստիկանի (724-725)

¹⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1996, էջ 99-100:

¹¹ Պատմութիւն Ղևոնդեաց Մեծի վարդապետի Հայոց (Մատենագիրք հայոց), Զ հատոր, Ը դար (Յաւելուած) Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 756:

¹² Խալիֆա իբն Խայյաթ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունը՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 148:

¹³ Պատմութիւն Ղևոնդեաց Մեծի վարդապետի Հայոց, էջ 756:

¹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 59:

Հայաստանում կատարած աշխարհագրից հետո արաբական իշխանություններին հարկատու դարձավ նաև հայ ազնվականությունը: 11-րդ դարի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ Հերթ ոստիկանը «...արկ զմարդ եւ զանասուն եւ զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»¹⁵: Իսկ Ղևոնդը հիշատակում է, որ այդ աշխարհագրից հետո հարկերի ծանրությունից «Ամենքը սկսեցին հառաչել դառն նեղություններից և չկար ոչ մի հնար անտանելի տագնապներից ազատվելու համար»¹⁶: Հայ նախարարները, որոնք 652թ. հայ-արաբական պայմանագրով ազատված էին հարկերից, այժմ հարկեր պիտի վճարեին:

11-րդ դարի պատմագիր Ստեփանոս Ասողիկն էր գրում է, որ գլխահարկի ծանրության պատճառով չքավորության մեջ ընկան նաև հայ նախարարներն ու մեծամեծերը¹⁷: Ղևոնդը գրում է, որ արաբական իշխանությունները Հայաստանում հարկեր էին պահանջում անգամ մեռյալներից, և քահանաներն ու հոգևորականներին գանահարությամբ չարչարում էին, որ հայտնեն վախճանվածների ու նրանց ընտանիքների անունները: Իսկ նախարարները սիրաշահում էին արաբ հարկահավաքներին՝ ընծաներ տալով, այդ թվում ձիեր, ջորիներ, պատվական հանդերձներ, ոսկու և արծաթի գանձեր, «որպեսզի կարողանային լցնել վիշապի բերանը, որը հարձակվում էր երկիրը ապականելու համար»¹⁸:

Հայաստանի վիճակը ավելի վատթարացավ արաբ ոստիկան Եզիդ իբն Ուսայդ Սուլամիի (752-754) օրոք, որը հայոց համայն աշխարհը դրեց անհանդուրժելի թշվառության մեջ: մարդկանց կեղեքում էին կախաղաններով, դառն տանջանքով և կտտանքներով, «ոմանք ձյունահեղձ և գետավեժ էին լինում... քարայրներում փակվելով թաքնվում էին, ... և բոլոր նախարարներն ու մեծամեծերը ճաշակում էին աղքատության հնոցից»¹⁹: Ծանր վիճակում էր նաև հոգևորական դասը, քանի որ արաբական իշխանությունները «ավելացրին հայրապետներին արհամարհելը, եպիսկոպոսներին այպանելը, քահանաներին գանահարելն ու խոշտանգելը, իշխաններին ու նախարարներին չարչարելն ու քայքայելը»²⁰:

Ահա այսպիսի իրավիճակում Հայաստանում սրվեց նաև երկպառակչական պայքարը Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու և Մամիկոնյանների

¹⁵ Մովսես Կաղանկատուցի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, պատմագրութիւն, գիրք Բ), Երևան 2011, էջ 396

¹⁶ Ղևոնդ, Պատմութիւն, էջ 100:

¹⁷ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմություն Տիեզերական, Երևան 2000, էջ 185:

¹⁸ Ղևոնդ, Պատմություն, էջ 105:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 110:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 111:

տան միջև, որի արդյունքում ապստամբած Մամիկոնյան նախարարները աքսորվեցին Եմեն²¹: Աքսորից վերադառնալով՝ նրանք Բյուզանդիայի աջակցությամբ պայքար սկսեցին Բագրատունիների դեմ, որը 774-775 թթ. վերածվեց հակաարաբական ապստամբության²²: Վերջինս նպատակ ուներ վերականգնելու հայկական պետականությունը: Ապստամբության ճնշումից հետո Խալիֆայությունը անցավ խիստ միջոցառումների: 776թ. Արճեշի և Արձնիի ճակատամարտերից հետո մի քանի հայ նախարարական տներ, այդ թվում Մամիկոնյանները իրենց երկարամյա քաղաքական գործունեությունից հետո դուրս մղվեցին Հայաստանի պատմական թատերաբեմից, անցան Բյուզանդիա և սկսեցին զբաղվել հիմնականում զինվորական գործունեությամբ: Ղևոնդի բնութագրմամբ «սաստկացավ հաճախակի ողբն ու կոծը Հայոց աշխարհում, քանզի մեծ առաջնորդները և պատվախնդիր զորագլուխները մի վայրկյանում վերացան, և ամբողջ երկիրը... մեծապես կոծում էր և ողբում հզոր և քաջ նախամարտիկների վախճանը»²³: Արաբական իշխանությունների առաջին քայլը եղավ արաբական ցեղերի տեղափոխումն ու բնակեցումը Հայաստանում: Այս հանգամանքը պատճառ հանդիսացավ հայ նախարարական դասի արտագաղթին դեպի Փոքր Ասիա: Այս շարժումը Օմայանների օրոք մասնակի բնույթ էր կրում, սակայն Աբբասյանների օրոք մասսայական բնույթ ստացավ: Արաբները ստիպեցին Աղիոլիտում բնակվող Գնունիներին հեռանալ և նրանց փոխարեն իրենք բնակվեցին Բերկրիում:

Նշենք, որ Հայաստանում արաբական ցեղերի բնակեցման մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերվում են 7-րդ դարի կեսերին և կապվում են 654-656 թթ. Հաբիբ իբն Մասլամայի արշավանքների հետ, երբ Կարինում 654 թ. վերաբնակեցվեցին արաբ գաղթականներ, թվով 2000 արաբներ, որոնք բերվել էին Միջագետքից և Ասորիքից Հայաստան՝ Հաբիբին օգնելու նպատակով²⁴: Դեռևս 693 թ. արաբա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրով բյուզանդացիները հանձն էին առնում արաբներին վերադարձվող հայկական շրջանների բնակչությանը գաղթեցնել դեպի արևմուտք, որպեսզի արաբները կարողանային բնակվել այդ շրջաններում²⁵:

²¹ Նույն տեղում, էջ 95:

²² Դավթյան Հ., Հայոց պատմական հնարավորությունները VI-VIII դարերում, Երևան, 2010, էջ 213:

²³ Ղևոնդ, Պատմություն, էջ 121:

²⁴ Բալագուրի, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, էջ 268:

²⁵ Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, հ. Ա, Գահիրե, 1941, էջ 288:

Հայաստանում ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր վիճակը հայ ազնվականներին ու բնակչությանը ստիպեց արտագաղթել, և նրանք մեծ խմբերով, հալածանքներից ու ոչնչացումից փրկվելու համար դիմում էին օտարության: Ղևոնդը գրում է, որ շատերը ինքնակամ թողում էին իրենց հոտերն ու նախիրները, փախստական դառնալով և չկարողանալով դիմանալ աղետների ծանրությանը: Ըստ պատմիչի՝ հայ բնակչության թիվը 12 հազարից ավել էր՝ «կանանցով ու մանուկներով հանդերձ, նրանց առաջնորդում էին Ամատունյաց տոհմից՝ Շապուհը, իր որդի Համամը և շատերը Հայաստանի նախարարներից ու նրանց հեծյալներից»²⁶: Նրանց հաջողվեց անցնել Ակամսիս գետը և մտնել Պոնտոս, իմանալով այդ մասին՝ Բյուզանդիայի Կոստանդ (741-755) կայսրը իր մոտ կանչեց հայ նախարարներին՝ մեծ պատիվներ շնորհեց, իսկ բնակչությանը բնակեցրեց բարվոք և արգավանդ երկրում:

Արաբական խալիֆայության կողմից հայ նախարարական դասին ճնշելու, գերեվարելու և դրա հետևանքով վերջինիս արտագաղթի հաջորդ փուլը վերաբերում է 9-րդ դարի 2-րդ կեսին: Արաբ խալիֆա Մութավաքիլը (847-861) փորձեց վերականգնել խալիֆայության երբեմնի հզորությունը հպատակ երկրներում: Հայաստանը հպատակեցնելու և հարկերը հավաքելու համար նա այստեղ ուղարկեց իր հարկահավաք Աբու Սեթին²⁷, սակայն հաջողության չհասնելուց հետո, Հայաստան ուղարկեց Աբու Սեթի որդի Յուսուֆին: Վերջինիս հաջողվեց ձերբակալել Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունուն իր որդիների հետ և ուղարկել Բաղդադ շրջայակապ, որից հետո սկսեց իր զորքերով ասպատակել Հայաստանի շրջանները՝ ավարառելով դրանք և գերեվարելով բնակիչներին: Յուսուֆի վերցրած գերիները այնքան շատ էին, որ նրանց նա վաճառեց իր տերության տարբեր մասերում: 851 թ. արաբական զորքերի այս ավերածությունները համաժողովրդական ապստամբության սկիզբ դարձան. այն սկսվեց Սասունում, որին միացան հայ նախարարները, Յուսուֆին հաջողվեց թաքնվել Ս. Փրկիչ եկեղեցում, սակայն հենց այստեղ էլ խութեցիները սպանեցին նրան²⁸: Այս ապստամբությունը ճնշելու համար Մութավաքիլը Հայաստան ուղարկեց թուրքական զորքերի հրամանատար Բուլա Շարաֆին: Վերջինիս զորքի ներխուժումը մեծ խուճապ առաջացրեց ապստամբների շարքերում, թշնամու դեմ համատեղ ու կազմակերպված

²⁶ Ղևոնդ, Պատմություն, էջ 132:

²⁷ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, պատմագրութիւն), Անթիլիաս, Լիբանան, 2020, էջ 141:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 150-151:

պայքարի ու նախաձեռնողականության բացակայությունը պատճառ դարձան Բուղայի հաղթական գործողությունների համար, բազմաթիվ բնակավայրեր հողին հավասարվեցին, բնակիչները սպանվեցին և գերեվարվեցին Արաբիա և ուրիշ երկրներ: Բուղան գերեվարեց նաև շարժման առաջնորդներին՝ խորեցի Հովնանին, Աշոտ և Դավիթ Բագրատունիներին, որոնք աքսորվելով Արաբիա, տանջամահ եղան: Արաբ զինվորները սեփականացրին նաև հայերի հողերն ու հաստատվեցին այնտեղ: 852թ. վերջերին Բուղան շարժվեց դեպի Դվին, որտեղ հաշվեհարդար տեսավ Վասպուրականից ու Տարոնից բերված գերիների՝ հետո՝ ստիպելով նրանց դավանափոխ լինել²⁹: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ նրանք հարձակվում էին իրենց անգեն ու անպաշտպան զոհերի վրա: Այս եղանակով արաբները սպանեցին հայ 150 նշանավոր անձանց, որոնց մեջ էին Ատոմ Անձևացին, Մլեհ Վարաժնունին և շատերը: 853թ. Բուղան շարունակեց իր հալածանքները հայ նախարարների նկատմամբ, դավերով գերեվարելով մեծ իշխան Վասակ Գաբուռին, նրա եղբորը և շատ մարդկանց հետ աքսորելով Արաբիա³⁰: Հայաստանում Բուղայի իշխանության տարիներին հայ նախարարական դասը մեծապես տուժեց. Բագրատունյաց, Սյունյաց և մյուս ազնվական ընտանիքների անդամները զոհվեցին, կենդանի մնացածներն էլ քշվեցին Արաբիա: 850-ական թվականներին քիչ էին այն նախարարները, որոնք փրկվել էին այդ արհավիրքներից, դրանք հիմնականում Բագրատունյաց և Արծրունյաց տոհմերի ներկայացուցիչներն էին, որոնք երկպառակչական կոիվների մեջ էին միմյանց հանդեպ, որոնց ընթացքում «նուազագոյնքն եւ տկարք թափառեալք աղքատութեամբ վտանգեցին իսկ կարողագոյնքն եւ բոնաւորք ըստ բնութեան գազանաց, վայրենամիտք լեալ, անամոթ եւ անարգել յափշտակութեամբ վրդովէին զբոլոր երկիրս»³¹:

9-րդ դարի 60-ական թվականներին Խալիֆայությունը թևակոխեց իր վերջնական թուլացման ու քայքայման շրջանը, այլևս չունեի իր նախկին հզորությունը և ստիպված էր հաշվի նստել հպատակ երկրներում տիրող կացության հետ: Շուտով սկսվեց հայ գերիների հայրենադարձությունը, որոնք վերադառնալով Հայաստան վերականգնեցին իրենց հողատիրական-ժառանգական իրավունքները: Գերությունից ազատվեցին և հայրենիք վերադարձան մի շարք հայ նախարարներ: Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտը նշանակվեց իշխանաց իշխան, հետագայում նրա լիազորությունները

²⁹ Նույն տեղում, էջ 194:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 207:

³¹ Նույն տեղում, էջ 208:

ավելի ընդլայնվեցին և հնարավորություն ընձեռեցին ջանքեր գործադրելու երկրի անկախությանը հասնելու համար:

Այսպիսով, կարող ենք ամփոփել, որ Արաբական խալիֆայության տիրապետության շրջանում հայ նախարարական դասի արտագաղթին նպաստել են մի շարք հանգամանքներ, ինչպիսիք էին առաջին հերթին երկրում անկախ պետականության բացակայությունը, ինչպես նաև հետագայում Արաբական խալիֆայության կողմից Հայաստանը վերջնականապես նվաճելու համար նախարարական դասին հողատիրական ժառանգական իրավունքներից զրկելուն ու նրանց ոչնչացմանը միտված ծրագիրը, որն ուղեկցվում էր ծանր տնտեսական քաղաքականության կիրառմամբ հասարակական բոլոր խավերի նկատմամբ: 8-9-րդ դարերում Խալիֆայության դեմ բարձրացրած ազատագրական պայքարից հետո մեծապես տուժեցին հայ նախարարները, որոնք արտագաղթեցին տարբեր երկրներ: Արտագաղթին նպաստեց նաև արաբական ամիրայությունների հաստատումը Հայաստանում: Չնայած ի վերջո գերեվարված հայ նախարարների մի մասը վերադարձավ Հայաստան և կերտեց հայոց պետականությունը: Նախարարների մի մասն էլ իր հետ գաղթած հայ բնակչության հետ հիմք դրեցին տարբեր երկրներում՝ Արաբական Արևելքում, Բյուզանդիայում, Վրաստանում, հայ գաղթավայրերի կազմավորմանը:

Գայանե Մկրտումյան

Հայ նախարարական դասի արտագաղթի դրդապատճառները Արաբական խալիֆայության օրոք (8-9-րդ դդ.)

Ամփոփում

Հոդվածում դիտարկվում են հայ նախարարական դասի արտագաղթի դրդապատճառները Արաբական խալիֆայության օրոք: Այդ արտագաղթին նպաստել են մի շարք հանգամանքներ, ինչպիսիք են հայկական պետականության անկումը, Արաբական խալիֆայության ծրագիրը զրկելու հայ նախարարական դասին իր հողատիրական իրավունքներից, որն ուղեկցվում էր ծանր տնտեսական քաղաքականության կիրառմամբ Հայաստանը հետագայում վերջնականապես նվաճելու նպատակով: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում հայ բնակչության մասսայական գերեվարություններին դեռևս արաբական առաջին արշավանքների ժամանակաշրջանում, երբ 654թ. Դվինի առումից հետո շատ հայ նախարարներ գերեվարվեցին դեպի Արաբական խալիֆայություն: Եվ Արաբական խալիֆայության այս քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագա դարերում: Իսկ արդեն 8-րդ դարի 2-րդ կեսին հայ նախարարները, որոնք նախկինում ազատված էին հարկերից, սկսեցին հարկեր վճարել: Ծանր վիճակում էր հայտնվել նաև Հայոց եկեղեցին: Հոդվածում նաև դիտարկվում են Հայաստանում արաբական ցեղերի բնակեցման

մասին տեղեկությունները, որոնք վերաբերվում են 7-րդ դարի 2-րդ կեսին, երբ 654թ., համաձայն արաբական աղբյուրների, Կարին քաղաքը բնակեցվեց արաբ զաղթականներով, որոնք բերվել էին Միջագետքից և Սիրիայից: Խալիֆայության դեմ ապստամբությունների ժամանակ, 8-9-րդ դարերում, մեծապես տուժեցին հայ նախարարները, որոնք զաղթեցին տարբեր երկրներ: Արտագաղթին նույնպես նպաստեց արաբական ամիրայությունների հաստատումը Հայաստանում: Հայաստանում Արաբական խալիֆայության անկման շրջանում, 9-րդ դարի 2-րդ կեսին, հայ նախարարներից շատերին հաջողվեց վերադառնալ հայրենիք և կերտել հայոց անկախ պետականությունը: Հողվածում մատնանշվում է նաև, որ արտագաղթի հետևանքով հայ նախարարների մի մասն էլ տարբեր երկրներում, ինչպես Բյուզանդիայում, Վրաստանում, Արաբական Արևելքի երկրներում հիմք դրեց հայ զաղթավայրերի կազմավորմանը:

Гаяне Мкртумян

**Причины эмиграции армянского княжеского сословия
в период правления Арабского халифата (в 8-9 в.в.)**

Резюме

В статье рассматриваются причины эмиграции княжеских домов в период правления Арабского халифата. Этой эмиграции способствовали ряд обстоятельств, таких как падение армянской государственности, план Арабского халифата по лишению армянского княжеского сословия прав наследования земли, который сопровождался применением жесткой экономической политики, с целью окончательного завоевания Армении в будущем. В статье упоминается о массовом пленении армянского населения ещё со времён первых арабских наместников, когда в 654г. после взятия Двина многие армянские князья попали в плен в Арабской Халифат. И эта политика Арабского Халифата продолжалось в последующие века. В 2-й половине 8-го века армянские князья, которые раньше были избавлены от налогов, стали платить налоги. В этот период Армянская церковь тоже находилась в тяжелой состоянии. В статье также рассматриваются сведения поселения арабских племён в Армении, которые касаются во 2-й половина 8-го века, когда в 654г. согласно арабским источникам город Карин был заселен арабскими эмигрантами, которые были доставлены из Междуречья и Сирии. Во время восстаний против халифата в 8-9 веках главным образом пострадали армянские князья, которые эмигрировали в разные страны. Эмиграции также способствовало установление арабского эмирата в Армении. В период падении Арабского Халифата в Армении во 2-й половине 9-го века многим армянским князьям удалось вернуться на родину и создать независимое армянское государство. В статье также указывается, что из-за эмиграции

некоторые армянские князья создали армянские поселения в разных странах как в Византии, в Грузии и в странах Арабского Востока.

Gayane Mkrtumyan

**Reasons for the emigration of the Armenian princely class
during the reign of the Arab Caliphate (8th-9th centuries)**

Summary

The article deals with the reasons for the emigration of Armenian princely during the reign of the Arab Caliphate. This emigration was facilitated by a number of circumstances, such as the fall of the Armenian statehood, the plan of the Arab Caliphate to deprive the Armenian princely estate of the rights of inheritance of land, accompanied by the use of a tough economic policy, with the aim of the final conquest of Armenia in the future. The article refers to mass captivity of Armenian population still in the time of the first Arab invasions, when in 654 many Armenian princes were taken prisoner to the Arab Caliphate after the conquest of Dvin. And this policy of Arab Caliphate continued in the following centuries. Armenian princes, who were previously exempt from taxes, began to pay taxes. The Armenian Church was also in a difficult situation. In the article are also discussed the information about the settlement of Arab tribes in Armenia which refers to 2nd half of 7th century, when according to Arab sources the city of Karin is inhabited by Arab emigrants in 654, who were brought from Mesopotamia and Syria. During the uprisings against the Caliphate in the 8th-9th centuries, Armenian princes, who emigrated to different countries, suffered mainly. Emigration was also facilitated by the establishment the reign of the Arab Emirate in Armenia. During the fall of the Arab Caliphate in Armenia in the 2nd half of 9th century many Armenian princess managed to return to their homeland and build an independent Armenian state.

The article points out that due to emigration some Armenian princes to foundation of Armenian colonies in different countries such as in Byzantium, in Georgia and in the countries of Arab East.

Խմբագրություն է ուղարկվել 01.03.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 15.03.2022թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 07.06.2022թ.